

เครื่องเงินในวิถีล้านนาจากอดีตสู่ปัจจุบัน

เครื่องเงิน Lacquerware เป็นงานหัตถกรรมประเภทหนึ่งที่แพร่หลายในเอเชีย ในอดีตมีทั้งของใช้ในครัวเรือนเครื่องใช้ในพิธีกรรมตลอดจนรูปเคารพและงานศิลปกรรม สำนักหอสมุด มหาวิทยาลัยเชียงใหม่รวบรวมองค์ความรู้เกี่ยวกับเครื่องเงินกล่าวว่าวัฒนธรรมการใช้ และการผลิตเครื่องเงินเป็นวัฒนธรรมร่วมของกลุ่มคนในเอเชียทั้ง พม่า ลาว และเวียดนาม รวมทั้งจีนและญี่ปุ่น โดยชาวจีนนำยารักมาใช้กับภาชนะเครื่องเรือน และศิลปวัตถุ รวมทั้งใช้รักษานันทิกทางประวัติศาสตร์ที่จารึกไว้บนไม้ไผ่และเป็นผู้เผยแพร่ความรู้นี้ให้กับเมืองต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ “...ชาวจีนรู้จักคุณสมบัติในการป้องกันเนื้อไม้ของยางที่ได้จากกิ่งของต้นรักมาอย่างน้อย 3,000 ปีมาแล้ว และแพร่หลายไปทั่วเอเชียอาคเนย์... ชิ้นงานตัวอย่างเก่าแก่ที่สุดของเงินเท่าที่รู้อยู่ในสมัยราชวงศ์ซาง (ค.ศ. 1523-1028 ปีก่อนคริสต์ศักราช)...”

สำหรับยารักนั้นก็มีหลักฐานว่าเป็นของภายในประเทศจีนเอง “...ประเทศจีนเป็นต้นกำเนิดของต้นไม้ชนิดนี้ และมีการปลูกด้วย...” เครื่องเงินในพม่ามีแหล่งผลิตอยู่ที่หมู่บ้าน ในเมืองพุกาม “...เครื่องลงรักนั้นทำกันตามบ้าน แห่งละเล็ก ละน้อย โดยปกติจะมีคนอื่นมารับซื้อจากผู้ทำรวบรวมเอาไปเที่ยวขาย...” นอกจากนั้นทางพม่ายังตั้งโรงเรียนช่างรักเพื่อสร้างคนที่มีความรู้ในการทำเครื่องเงินจนสามารถใช้ประกอบอาชีพต่อไปในอนาคตได้ “...โรงเรียนช่างรักที่รัฐบาลตั้ง ณ เมืองพุกาม วิธีที่เขาจัดการถูกใจฉันมาก ด้วยเขาถือหลักว่าจะให้นักเรียนให้ไปทำของลงรักขายเป็นอาชีพโดยลำพังตนในวันหน้า...”

ญี่ปุ่นเป็นอีกประเทศหนึ่งที่มีการผลิตเครื่องเงินใช้ในชีวิตประจำวัน เช่น กระปุกเครื่องหอมที่ใช้ในพิธีชงชา หรือสำหรับใส่เครื่องหอมบูชาพระและใช้ดม กล่องลงรัก และหมอนสูงลงรัก มีหลักฐานแสดงให้เห็นว่าในอดีตเคยมีการนำเข้าอย่างรักจากกรุงศรีอยุธยา

ในประเทศไทยพบเครื่องเงินมากทางล้านนาหรือทางภาคเหนือของไทย เป็นเครื่องมือเครื่องใช้ที่จำเป็นของคนล้านนาในอดีต เนื่องจากวัฒนธรรมการกินหมากในชีวิตประจำวัน “...สมัยก่อนชาวล้านนากินหมากแบบของกินเล่น จนกลายเป็นกิจกรรมในสังคม ดังนั้นทุกครัวเรือนต่างมีขันหมากหรือเขียนหมากประจำบ้าน และบางครอบครัวอาจมีขันหมากมากกว่า 1 ขัน...” วัสดุที่นิยมใช้ในการทำแอ็บหมากคือ เงินและเครื่องเงิน แต่แอ็บที่ทำด้วยเงินมีราคาแพง “...คนที่ไม่มีเงินพอจะซื้อแอ็บเงินได้ก็ซื้อแอ็บเครื่องเงินแทนเครื่องเงินเป็นที่นิยมในล้านนาเป็นเวลานานเพราะมีคุณภาพดีมีรูปทรงและลวดลาย สวยงาม มีน้ำหนักเบาและคงทนสามารถนำไปไหนมาไหนง่าย”

เครื่องเงิน “ขันซี”

อย่างไรก็ตาม ยังไม่สามารถบอกที่มาของชื่อ “เครื่องเงิน” ได้ อ. วิถี พานิชพันธ์ให้ข้อคิดเห็นว่า “น่าจะบัญญัติขึ้นโดยคนไทยภาคกลาง หรือข้าราชการจากส่วนกลางที่ขึ้นมาอยู่ในภาคเหนือเมื่อประมาณ 100 ปีที่แล้ว เพราะว่าคำนี้มีได้ปรากฏอยู่ในภาษาพื้นถิ่นของชาวเชียงใหม่ จึงใช้ชื่อของแหล่งผลิต และกลุ่มช่างทำ...” แต่จากที่สำนักหอสมุด มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ตรวจสอบเอกสารที่กล่าวถึงเรื่อง ทัศนกรรมของกลุ่มคนในเขตภาคกลางก่อนสมัยรัชกาลที่ 5 แล้ว ไม่พบคำว่าเครื่องเงินในความหมายของภาชนะดังกล่าวแต่อย่างใด การอธิบายดังกล่าวนั้น เนื่องจากกลุ่มผู้ผลิตเครื่องเงินในเชียงใหม่คือ กลุ่มไทยจีน ซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บ้านวัวลายและบ้านนันทาราม อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ คนกลุ่มนี้เป็นกลุ่มตระกูลไทลื้ออาศัยอยู่ในเขตเมืองเชียงตุงและตั้งถิ่นฐานหนาแน่นอยู่บริเวณลุ่มน้ำเงิน จึงเรียกกลุ่มไทลื้อ ลุ่มน้ำเงินว่า ชาวไทจีน มีหลักฐานว่าชาวไทจีนกลุ่มนี้ซึ่งเข้ามาตั้งถิ่นฐานในเชียงใหม่ในช่วง “เก็บผักใส่ซ้าเก็บข้าใส่เมือง ในสมัยพระเจ้ากาวิละ ...” ล้วนเป็นช่างฝีมือทั้งสิ้น มีความชำนาญในการทำเครื่องเงิน เครื่องโลหะ งานทอผ้า งานกระดาษ งานจักสาน และการลงรัก

คนล้านนาเรียกเครื่องเงินว่า “ค้ำฮัก ค้ำหาง” ตามรูปแบบวัสดุที่ใช้ จากการผสมผสานของคำ 3 คำในภาษาถิ่นภาคเหนือ คือ

1. ค้ำ หมายถึง วัสดุ สิ่งของ เครื่องใช้ เครื่องประกอบ
2. ฮัก หมายถึง รัก หมายถึง ตันรัก
3. หาง หมายถึง ซาด

สันนิษฐานว่า การใช้ค้ำฮักค้ำหางในล้านนาคงจะมีมานานแล้ว ทั้งนี้เพราะล้านนาเป็นดินแดนที่อุดมสมบูรณ์ไปด้วยวัสดุที่นำมาใช้ในการทำเครื่องเงิน โดยเฉพาะไม้ไผ่และยางรักซึ่งในสมัยโบราณยางรักเป็นส่วนสำคัญชนิดหนึ่งที่ต้องส่งให้กับรัฐบาลกลาง

อ. วิถี พานิชพันธุ์ กล่าวถึงเครื่องเงินอย่างน่าสนใจว่า “เครื่องเงินในความคิดและความเข้าใจของคนทั่วไป ในปัจจุบัน คือภาชนะของใช้หรือของตกแต่งบ้าน ที่มีโครงภายในเป็นเครื่องจักสาน ทำจากวัสดุไม้ไผ่หวายหรือไม้จริง ภายนอกเคลือบทาด้วยยางจากต้นไม้รักที่มีลักษณะเป็นสีดำ เพื่อให้เกิดความคงทน มีคุณสมบัติที่กันน้ำและความชื้นได้เป็นอย่างดี อีกทั้งยังเป็นการเพิ่มความสวยงามให้แก่ผิวของภาชนะด้วยลักษณะที่มันเงาหรือบางที่ปรับเป็นพื้นผิวลักษณะต่าง ๆ ทำให้น่าสนใจ เครื่องเงินเงินและญี่ปุ่นมีพัฒนาการด้านการตกแต่งผิวอย่างก้าวไกลมากจนเป็นการสร้างสรรค์เชิงศิลปะระดับสูง มีความวิจิตรพิสดารและความงามอย่างลึกซึ้ง”

ในอดีต เครื่องเงินที่เป็นของใช้ในครัวเรือนทั่ว ๆ ไป นิยมออกแบบให้มีลักษณะแข็งแรงทนทาน แต่มีน้ำหนักเบาชาวล้านนาแต่เดิมมีที่อยู่อาศัยเป็นเรือนเครื่องผูก มีส่วนประกอบ และโครงสร้างเป็นไม้ไผ่เสียส่วนใหญ่ ดังนั้นในวัฒนธรรมการกินอยู่จึงไม่มีเฟอร์นิเจอร์ และเครื่องเรือนที่ใหญ่ และหนักเทอะทะ

คุณสมบัติสำคัญของเครื่องเงิน คือ มีน้ำหนักเบา ยืดหยุ่นบิดตัวได้บ้างไม่แตกหักเสียหายอย่างทันทีทันใดเช่นเครื่องปั้นดินเผา วัสดุการผลิตเป็นสิ่งที่เสาะหาได้ง่ายโดยทั่วไปในท้องถิ่นและเทคนิค ประกอบกับการตกแต่งไม่สลัซับซ้อนจนเกินไป

ในพิธีกรรมต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นพิธีเลี้ยงผีแบบพื้นเมือง หรือพิธีกรรมทางพุทธ แต่เดิมจะต้องใช้ภาชนะเครื่องเงินเกือบทั้งสิ้น ขบวนขันหมากเจ้าบ่าวไปขอลูกสาว หรือขบวนแห่หน้าเครื่องไทยทานไปถวายหรือแม้แต่เจ้านายเสด็จไปทางไหนต้องมีพานขันดอกเครื่องเงินนำขบวน ชนชั้นสูงไปไหนมาไหนจะมีป่าวไพร่ยกขันหมาก กระถอน แอ็บยาเส้น พานคนโทนำมาเป็นแถวซึ่งล้วนแต่เป็นเครื่องเงินมาก่อน เพิ่งมาปรับเป็นเครื่องโลหะในยุคหลัง ๆ เมื่อไม่นานมานี้

ตามบ้านเรือนรุ่นเก่าในล้านนา เราพบเครื่องเงินของใช้ตามมุมต่าง ๆ ในตำแหน่งที่มีการใช้สอย เช่น หีบผ้า เ็บ และกล่องใส่ของมีค่าอยู่บนหิ้งหรือฝ้ายาเพดาน ชั้นดอกชั้นไหว้ผีปู่ย่าบรรพบุรุษอยู่ที่หิ้งไหว้ผีหัวนอนของผู้สูงอายุ ชั้นหมาก ชั้นเมียงอยู่ที่หน้าเรือนพร้อมที่จะใช้รับแขก ชั้นโดก ปุง เมล็ดผักพันธุ์พืชอยู่ในห้องครัวไฟ ของใช้เหล่านี้ นอกเหนือจากรองรับหน้าที่ปกติในบ้านเรือนแล้วยังเป็นสมบัติที่มีไว้รอดไว้แสดง บ้านเรือนใดมีชั้นหมากลวดลายสวยงามย่อมเป็นเกียรติเป็นศรีแก่เจ้าของเรือน หีบผ้าเจ้าบ่าวเมื่อแห่ไปถึงบ้านเจ้าสาวย่อมบ่งถึงฐานะความมั่งมีของครอบครัวฝ่ายชาย อีกทั้งลวดลายประดับ ยังบอกถึงรสนิยม และฐานะทางสังคมของผู้เป็นพ่อแม่งานประเพณีพ่อนผีมด ผีเม็ง เช่น ไหว้ผีบรรพชนของแต่ละสายตระกูล จำเป็นต้องใช้ภาชนะเช่น ไหว้หมากมาในแต่ครั้งญาติพี่น้องเชื้อสายเดียวกันย่อมนำเอาภาชนะชั้นดอกชั้นไหว้ของตนมาชุมนุมที่บ้านเจ้าภาพสำหรับพิธีการตระกูลใดมีเครื่องเงินชั้นดอกสวยงามก็เป็นที่โจษขาน ไม่น้อยหน้าวงศ์ตระกูลอื่น สายวงศ์ใดไม่มีภาชนะของใช้ที่วิจิตรงดงาม มักจะเป็นที่ดูถูกดูแคลนในสังคม จำต้องชวนชวหาเก็บหาซื้อไว้เป็นสมบัติ

ในปัจจุบันการผลิตเครื่องเงินที่มีอยู่น้อยรายนั้นก็มีการปรับเปลี่ยนไปมากทั้งวัสดุที่ใช้ และวิธีการผลิตโดยนำวัสดุอื่นเข้ามาแทนที่ยางรักซึ่งวัสดุหลักของการผลิตตัวอักควหวาง ในขั้นตอนการผลิตบางตอนซึ่งในปัจจุบันนี้หายาก และราคาแพงมาก ประกอบกับยางรักเป็นพืชที่มีพิษ และเป็นอันตราย ขั้นตอนของการตกแต่งพื้นผิวก็หันมาใช้กาวลาเท็กซ์ผสมกับซีลี้อยและในขั้นตอนลงรักก็ใช้สีน้ำมันแทนยางรักและขาดทำให้ภาชนะชิ้นนั้น ๆ ไม่สามารถใส่อาหารรับประทานได้

ในวันนี้ เมื่อพลาสติก อลูมิเนียม และสแตนเลสเข้ามามีบทบาทในการผลิตเครื่องใช้ในราคาถูกย่อมเยาว์กว่า “ตัวอักควหวาง” ทำให้เครื่องเงินลดลงอย่างรวดเร็วจนเกือบหมดไป บางจังหวัด เช่น แพร่ น่าน และลำปางไม่มีการผลิต การผลิตเครื่องเงินในเขตเมืองเชียงใหม่มีผู้ทำด้วยกรรมวิธีดั้งเดิมเพียงประมาณ 3 รายเท่านั้น เครื่องเงินกลายเป็นสถานะเป็นของสะสม ของที่ระลึก และของประดับตกแต่งบ้านเรือน จึงเป็นที่น่าเสียดายยิ่งที่ภูมิปัญญาการทำเครื่องเงินในล้านนา ดั้งเดิมจะหายสูญไป

เรียบเรียงจาก

1. หนังสือเครื่องเงินในวัฒนธรรมล้านนา เขียนโดย อาจารย์วิที พานิชพันธ์
2. <http://lannainfo.library.cmu.ac.th/lannalacquerware>
3. Thammasat Museum of Anthropology (tu.ac.th) “เครื่องเงิน” งานหัตถศิลป์ของชาวล้านนา